१९

245sk19

अष्टाध्याय्याः चतुर्थः अध्यायः

प्रस्तावना

अस्मिन् पाठे अष्टाध्याय्याः चतुर्थाध्यायस्य चितानि सूत्राणि प्रामुख्येन व्याखास्यन्ते। द्वित्राणि च पञ्चमाध्यायस्यापि। पूर्वस्मिन् पाठे भवान् लेट्-लकारस्य अपि च कसुन्-ङीप्-ङीष्-ऊङ्-ठञ्-मयट्-ढ-ड्यण्-यत् इत्यादिप्रत्ययानाम् प्रयोगान् ज्ञातवान्। अस्मिन् पाठे यत्-ञ-यल्-घ-तातिल्-अञ्-वति इत्येषाम् विशिष्टानाम् तद्धितप्रत्ययानाम् विषये आलोचना करिष्यते। तेषां कस्मात् शब्दात् कस्मिन्नर्थे प्रयोगः भवति इत्यत्र प्रतिपादयिष्यते। अत्र मत्वर्थे मासतन्वोः, मधोर्ञ च, ओजसोऽहनि यत्खौ, वेशोयशआदेर्भगाद्यल्, ख च, सोममर्हति यः चेत्यादीनि विशेषसूत्राणि व्याख्यास्यन्ते। वैदिकशब्दानाम् लौकिकरूपाणि अपि अत्र प्रदर्शयिष्यन्ते।

उद्देश्यानि

इमं पाठं पठित्वा भवान् -

- वेदे मत्वर्थे प्रातिपदिकेभ्यः के प्रत्ययाः विधीयन्ते इति ज्ञास्यति।
- मासतन्त्वोः अर्थयोः प्रातिपदिकेभ्यः के प्रत्ययाः भवन्ति इति अवगमिष्यति।
- विशिष्टानाम् तद्धितप्रत्ययानाम् परिचयं प्राप्नुयात्।
- तद्धितान्तशब्दानाम् प्रक्रियां ज्ञास्यति।

१९.१) मत्वर्थे मासतन्वोः॥ (४.४.१२८)

सूत्रार्थः- मासतन्वोः प्रातिपदिकात् मत्वर्थे यत् स्याच्छन्दसि।

सूत्रावतरणम्- नभः अस्ति अस्मिन् इति विग्रहे यत्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। मत्वर्थे इति सप्तम्यन्तं पदम्। मासतन्वोः इति सप्तमीद्विवचनान्तं पदम्। भवे छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। प्राग्घिताद्यत् इति सूत्रात् यत् इति अनुवर्तते। ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। प्रत्ययः परः चेति पदद्वयम् अत्र अधिकृतमस्ति। तद्धिताः इत्यधिक्रियते। तस्य च प्रथमैकवचनान्ततया विपरिणामः। छन्दसि मासतन्वोः प्रातिपदिकात् तद्धितः यत् प्रत्ययः परः इति पदयोजना। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि विषये मासतन्वोः अर्थयोः वर्तमानात् प्रातिपदिकात् मत्वर्थे यत्-प्रत्ययः स्यात् छन्दसि विषये इति।

उदाहरणम्- नभस्यः (भाद्रपंदः)। ओजस्या (तनूः)।

सूत्रार्थसमन्वयः- नभस्- शब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां तस्माच्च नभस्- प्रातिपदिकात् नभः अस्मिन् अस्ति इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण यत्- प्रत्यये नभस् यत् इति स्थिते यत्- प्रत्ययान्त्यस्य तकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण च तस्य इत्संज्ञकस्य तकारस्य लोपे नभस् य इति स्थिते संयोगे निष्पन्नस्य नभस्य इति शब्दस्वरूपस्य कृत्प्रत्ययान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये नभस्य सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे नभस्य स् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु- इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च नभस्य र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादेशे सर्ववर्णसम्मेलने **नभस्यः** इति रूपं सिध्यति।

१९.२) मधोर्ञ च॥ (४.४.१२९)

सूत्रार्थः- मधुप्रातिपदिकात् मत्वर्थे मासतन्वोः ञः यच्च स्यात्।

सूत्रावतरणम्- मधु अस्ति अस्मिन् इति विग्रहे मधुशब्दात् ञप्रत्ययविधानाय यत्- प्रत्ययविधानाय च सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। मधोः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। ञः इति प्रथमान्तम् पदम्। चेति अव्ययपदम्। मत्वर्थे मासतन्वोः इति सम्पूर्णं सूत्रमत्रानुवर्तते। भवे छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। प्राग्घिताद्यत् इति सूत्रात् यत् इति अनुवर्तते। प्रातिपदिकात् प्रत्ययः परः चेति अधिकृतमस्ति। तद्धिताः इत्यधिक्रियते। एवञ्च अत्र पदयोजना- छन्दसि मत्वर्थे मासतन्वोः मधोः ञ यत् च तद्धितः प्रत्ययः परः इति। अत्र मासतन्वोः इति पदेन तद्बोधकौ अर्थौ अवगन्तव्यौ। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि विषये मधुप्रातिपदिकात् परं मत्वर्थीयः तद्धितः ञप्रत्ययः यत्प्रत्ययश्च परः स्यात् मासतन्वोः अर्थयोः इति।

उदाहरणम्- माधवः मधव्यः चेति।

सूत्रार्थसमन्वयः- मधु- शब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च मधु अस्मिन् अस्ति इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण ञ- प्रत्यये ञ- प्रत्ययादेः ञकारस्य च चुटू इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण च तस्य इत्संज्ञकस्य ञकारस्य लोपे मधु अ इति जाते तद्धितेष्वचामादेः इति सूत्रेण मधु- शब्दस्यादेः अचः अकारस्य वृद्धौ स्थानत आन्तर्यात् आकारे माधु अ इति जाते ओर्गुणः इति सूत्रेण उकारस्य गुणे स्थानत आन्तर्यात् ओकारे माधो अ इति जाते एचोऽयवायावः इति सूत्रेण ओकारस्य च स्थाने अवादेशे माधव् अ इति जाते सर्ववर्णसम्मेलनेन

निष्पन्नस्य माधव इति शब्दस्वरूपस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये माधव सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे माधव स् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु- इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च माधव र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादेशे सर्ववर्णसम्मेलने **माधवः** इति रूपं सिध्यति।

मधु- शब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञा। ततः मधु अस्ति अस्मिन् इति विग्रहे मधुशब्दात् प्रकृतसूत्रेण यत्- प्रत्यये मधु यत् इति स्थिते यत्- प्रत्ययान्त्यस्य तकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्यंज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण च तस्य इत्संज्ञकस्य तकारस्य लोपे मधु य इति स्थिते उकारस्य च गुणे ओकारे मधो य इति स्थिते वान्तो यि प्रत्यये इति सूत्रेण ओकारस्य स्थाने अवादेशे संयोगे निष्पन्नस्य मधव्यशब्दस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये मधव्य सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे मधव्य स् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु- इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च मधव्य र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादेशे सर्ववर्णसम्मेलने **मधव्यः** इति रूपं सिध्यति।

१९.३) ओजसोऽहनि यत्खौ॥ (४.४.१३०)

सूत्रार्थः- ओजस्-प्रातिपदिकात् मत्वर्थे अहनि यत्-खौ प्रत्ययौ स्तः।

सूत्रावतरणम्- ओजः प्रकाशः अस्ति अस्मिन् इति विग्रहे यत्-प्रत्ययविधानाय खप्रत्ययविधानाय च सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अनेन सूत्रेण यत्-प्रत्ययः ख-प्रत्ययश्च विधीयेते। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। ओजसः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अहनि इति सप्तम्यन्तं पदम्। मत्वर्थे मासतन्वोः इति सूत्रात् मत्वर्थे इति सप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। यत्खौ इति प्रथमान्तं पदम्। भवे छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति विषयसप्तम्यन्तं पदमनुवर्तते। प्रातिपदिकात् प्रत्ययः परः चेति सूत्रत्रयम् अत्र अधिकृतमस्ति। एवञ्च अत्र पदयोजना- छन्दसि मत्वर्थे अहनि ओजसः प्रातिपदिकात् यत्खौ प्रत्ययः परः इति। ततश्च

सूत्रार्थो भवति छन्दसि विषये अहनि अर्थे ओजस्प्रातिपदिकात् यत्-खौ मत्वर्थीयौ प्रत्ययौ परौ भवतः इति।

उदाहरणम्- ओजस्यम्, ओजसीनम् चेति।

सूत्रार्थसमन्वयः- ओजस्- शब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ओजः (प्रकाशः) अस्ति अस्मिन् इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण यत्-प्रत्यये ओजस् यत् इति स्थिते हलन्त्यम् इति सूत्रेण यत्- प्रत्ययान्त्यस्य तकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्यंज्ञकस्य तकारस्य लोपे ओजस् य इति स्थिते संयोगे निष्पन्नस्य ओजस्यशब्दस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टा-भ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसि-भ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये ओजस्य सु इति स्थिते ओजस्- शब्दस्य नपुंसकलिङ्गे प्रवर्तमानत्वात् अदन्तत्वात् च अतोऽम् इति सूत्रेण ओजस्य अम् इति जाते अम्-इत्यस्य विभक्तिश्च इत्यनेन विभक्तिसंज्ञकत्वात् न विभक्तौ तुस्माः इति निषेधसूत्रस्य जागरुकत्वात् हलन्त्यम् इति सूत्रेण तस्य मकारस्य इत्संज्ञाभावे ओजस्य अम् इति जाते अमि पूर्वः इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे अकारे सर्ववर्णसम्मेलने च **ओजस्यम्** इति रूपं सिध्यति।

ओजस्- शब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ओजः प्रकाशः अस्ति अस्मिन् इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण ततः ख- प्रत्यये ओजस् ख इति जाते आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इति सूत्रेण खकारस्य स्थाने ईन् इत्यादेशे ओजस् ईन् अ इति जाते वर्णसम्मेलनेन निष्पन्नस्य ओजसीन इति शब्दस्वरूपस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये ओजसीन सु इति स्थिते ओजस् शब्दस्य क्लीबलिङ्गे प्रवर्तमानत्वात् अदन्तत्वात् च अतोऽम् इति सूत्रेण ओजसीन अम् इति जाते अम्-इत्यस्य विभक्तिश्च इत्यनेन स्थानिवदादेशोऽनल्विधौ इति परिभाषया च विभक्तिसंज्ञकत्वात् न विभक्तौ तुस्माः इति निषेधसूत्रस्य जागरुकत्वात् हलन्त्यम् इति सूत्रेण तस्य मकारस्य इत्संज्ञाभावे ओजसीन अम् इति जाते अमि पूर्वः इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे अकारे सर्ववर्णसम्मेलने च **ओजसीनम्** इति रूपं सिध्यति।

१९.४) वेशोयशआदेर्भगाद्यल्॥ (४.४.१३१)

सूत्रार्थः- वेशो-यश-आदेः भगात् प्रातिपदिकात् मत्वर्थे यल् स्यात्।

सूत्रावतरणम्- वेशोभगप्रातिपदिकात् यशोभगप्रातिपदिकात् च यल्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। वेशोयशआदेः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। भगात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। भग इति पदस्य श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाऽर्ककीर्तिरूपार्थाः। यल् इति

प्रथमान्तं पदम्। वेशश्च यशश्च वेशयशसी, ते आदौ यस्य स वोशोयशआदिः, तस्मात् वेशोयशआदेः। भवे छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। मत्वर्थे मासतन्वोः इति सूत्रात् मत्वर्थे इति पदमनुवर्तते। प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदमत्र अनुवर्तते। प्रत्ययः, परश्च चेति अत्र अधिकृतमस्ति। तेन पदान्वयो भवति- छन्दसि मत्वर्थे वेशोयशआदेः भगात् प्रातिपदिकात् यल् प्रत्ययः परः इति। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि मत्वर्थे वेशोयशआदेः भगप्रातिपदिकात् यल्-प्रत्ययः परः स्यादिति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः- वेशोभग- शब्दस्य समासान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च वेशोभगो विद्यते यस्य स इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण यल्-प्रत्यये वेशोभग यल् इति स्थिते हलन्त्यम् इति सूत्रेण यल्- प्रत्ययान्त्यस्य लकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन तस्य च इत्संज्ञकस्य लकारस्य लोपे वेशोभग य इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन वेशोभग इत्यस्य भसंज्ञायां तदन्त्यस्य अकारस्य यस्येति च इत्यनेन लोपे वेशोभग् य इति स्थिते संयोगे निष्पन्नस्य वेशोभग्य इति शब्दस्वरूपस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टा-भ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसि-भ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये वेशोभग्य सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे वेशोभग्य स् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु- इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च वेशोभग्य र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादिशे सर्ववर्णसम्मेलने **वेशोभग्यः** इति रूपं सिध्यति।

यशोभग- इति शब्दस्य समासान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च यशोभगो विद्यते यस्य स इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण यल्-प्रत्यये यशोभग यल् इति स्थिते हलन्त्यम् इति सूत्रेण यल्- प्रत्ययान्त्यस्य लकारस्य इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन तस्य च इत्संज्ञकस्य लकारस्य लोपे यशोभग य इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन यशोभग इत्यस्य भसंज्ञायां तदन्त्यस्य अकारस्य यस्येति च इत्यनेन लोपे यशोभग् य इति स्थिते संयोगे निष्पन्नस्य यशोभग्य इति शब्दस्वरूपस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये यशोभग्य सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे यशोभग्य स् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु- इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च यशोभग्य र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादिशे सर्ववर्णसम्मेलने **यशोभग्यः** इति रूपं सिध्यति।

१९.५) ख च॥ (४.४.१३२)

सूत्रार्थः- वेशोयशआदेः प्रातिपदिकात् मत्वर्थे ख-प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- वेशोभगो विद्यते यस्य स इति विग्रहे विद्यमानात् वेशोभगप्रातिपदिकात् खप्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। सूत्रेऽस्मिन् द्वे पदे स्तः। ख इति अव्ययपदम्। चेति अव्ययपदम्। वेशोयशआदेर्भगाद्यल् इति सम्पूर्णं सूत्रमत्रानुवर्तते। प्रातिपदिकात् प्रत्ययः परः चेति अधिकृतमस्ति। भवे छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। मत्वर्थे मासतन्वोः इति सूत्रात् मत्वर्थे इति पदमनुवर्तते। तद्धिताः इत्यनुवर्तते। सूत्रार्थो हि वेशोयशआदेः प्रातिपदिकात् भगात् तद्धितः ख-प्रत्ययः परः स्यात् छन्दसि इति।

उदाहरणम्- वेशोभगीनः, यशोभगीनः चेति।

सूत्रार्थसमन्वयः- वेशोभग- शब्दस्य समासान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च वेशोभगो विद्यते यस्य स इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण ततः खप्रत्यये वेशोभग ख इति जाते आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इति सूत्रेण खकारस्य स्थाने ईन्- इत्यादेशे वेशोभग ईन् अ इति जाते यचि भम् इति सूत्रेण वेशोभगशब्दस्य अन्त्यस्य अकारस्य भसंज्ञायां यस्येति च इति सूत्रेण तस्य लोपे वर्णसम्मेलनेन निष्पन्नस्य वेशोभगीन इति शब्दस्वरूपस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये वेशीभगीन सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे वेशोभगीन स् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु- इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च वेशोभगीन र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादेशे सर्ववर्णसम्मेलने **वेशोभगीनः** इति रूपं सिध्यति।

एवं **यशोभगीनः** इत्यादौ अपि बोद्धव्यम्।

१९.६) सोममर्हति यः॥ (४.४.१३७)

सूत्रार्थः- द्वितीयान्तात् समर्थात् सोमप्रातिपदिकात् अर्हति इत्यर्थे यः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- सोमम् अर्हति इति विग्रहे सोमशब्दात् यप्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। सोमम् इति द्वितीयान्तं पदम्। अर्हति इति क्रियापदम्। यः इति प्रथमान्तं पदम्। भवे छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदमत्र अनुवर्तते। प्रत्ययः परश्च चेति पदद्वयम् अत्र अधिकृतमस्ति। मत्वर्थे मासतन्वोः इति सूत्रात् मत्वर्थे इति पदमनुवर्तते। तद्धिताः इत्यनुवर्तते। एवञ्च अत्र

पदयोजना- छन्दसि सोममर्हति प्रातिपदिकात् यः तद्धितः प्रत्ययः परः इति। ततश्च सूत्रार्थो भवति सोमम् अर्हति इत्यर्थे द्वितीयान्तात् समर्थात् सोमप्रातिपदिकात् तद्धितसंज्ञकः यप्रत्ययः परो भवतीति।

उदाहरणे सूत्रार्थसमन्वयः- सोमशब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च सोममर्हति इति विग्रहे द्वितीयान्तात् सोमप्रातिपदिकात् अर्हति अर्थे प्रकृतसूत्रेण यप्रत्यये सोम य इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन सोमशब्दस्य भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन सोमशब्दस्य अन्त्यस्य अकारस्य लोपे संयोगे निष्पन्नस्य सोम्यप्रातिपदिकस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये सोम्य सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे सोम्य स् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च सोम्य र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादेशे सर्ववर्णसम्मेलने **सोम्यः** इति रूपं सिध्यति।

११.७) वसोः समूहे च॥ (४.४.१४०)

सूत्रार्थः- वसोः प्रातिपदिकात् समूहे मये च यत् स्यात्।

सूत्रावतरणम्- वसोः प्रतिपदिकात् समूहे अर्थे मये अर्थे च यत्-प्रत्ययविधानार्थं सूत्रमिदं प्रणीतमाचार्येण भगवता पाणिनिना।

सूत्रव्याख्या- त्रिपदात्मकमिदं विधिसूत्रम् अस्ति। सूत्रम्। वसोः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। समूहे इति सप्तम्यन्तं पदम्। चेति अव्ययपदम्। चकारबलात् मयडर्थेऽपि यत्-प्रत्ययो भवति इत्यर्थो लभ्यते। प्रातिपदिकात् प्रत्ययः परः चेति अधिकृतमस्ति। मये च इत्यस्मात् सूत्रात् मये इत्यनुवर्तते। भवे छन्दसि इत्यस्मात् सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। मत्वर्थे मासतन्वोः इति सूत्रात् मत्वर्थे इति पदमनुवर्तते। तद्धिताः इत्यनुवर्तते। ततश्च सूत्रार्थो भवति वसुप्रातिपदिकात् समूहे अर्थे मयडर्थे च तद्धितसंज्ञकः यत्-प्रत्ययो भवतीति।

उदाहरणम्- वसव्यः।

सूत्रार्थसमन्वयः- वसुशब्दः देवतावाची भवति धनवाची अपि भवति। देववाचकात् वसुशब्दात् समूहार्थस्य विवक्षायाम् अण्प्रत्यये प्राप्ते किञ्च धनवाचकात् वसुशब्दात् समूहार्थस्य विवक्षायाम् अचित्तहस्तिधेनोष्ठक् इति सूत्रेण ठक्प्रत्यये प्राप्ते प्रकृतसूत्रेण उभौ बाधित्वा यत्-प्रत्यये वसु यत् इति स्थिते अनुबन्धलोपे वसु य इति स्थिते ओर्गुणः इत्यनेन उकारस्य गुणे ओकारे वसो य इति स्थिते वान्तो यि प्रत्यये इत्यनेन ओकारस्य अवादेशे वसव् य इति स्थिते संयोगे निष्पन्नात् वसव्यप्रातिपदिकात् सुप्रत्यये विभक्तिकार्ये **वसव्यः** इति रूपम्।

पाठगतप्रश्नाः-१

१. मत्वर्थे मासतन्त्वोः इत्यनेन कस्मिन् अर्थे यत्-प्रत्ययो विधीयते।

२. मधोर्ञ इति सूत्रेण कः प्रत्ययः भवति।

३. मधुशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रं किम्।

४. नभस्यः इत्यस्य कोऽर्थः।

५. नभस्य इति स्थिते प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रं लिखत।

६. नभस्यः इत्यत्र सुप्प्रत्ययविधायकं सूत्रं लिखत।

७. मधुशब्दात् मत्वर्थे ञप्रत्ययविधायकं सूत्रं किम्।

८. ओजस्यमित्यस्य कोऽर्थः।

९. मत्वर्थे यत्प्रत्यविधायकं सूत्रं किम्।

१०. वेशोभगीनः इत्यत्र केन सूत्रेण कः प्रत्ययः।

११. सोममर्हति यः इत्यनेन कस्मात् यः प्रत्ययः विहितः।

१२. वसोः समूहे च इत्यस्मिन् सूत्रे चकारबलेन किं सिध्यति।

१९.८) नक्षत्राद्घः॥ (४.४.१४१)

सूत्रार्थः- नक्षत्रात् प्रातिपदिकात् घः स्याच्छन्दसि स्वार्थे।

सूत्रावतरणम्- नक्षत्रात् प्रातिपदिकात् छन्दसि घ-प्रत्ययविधनाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम् पदद्वयात्मकम् अस्ति। नक्षत्रात् घः इति सूत्रगतपदच्छेदः। नक्षत्रात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। घः इति प्रथमान्तं पदम्। प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परः इति अधिकृतम्। भवे छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। नक्षत्रात् इत्यत्र पञ्चमीश्रवणात् तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषया परस्य इत्यर्थः लभ्यते। अत्र कस्मिन् अर्थे घ-प्रत्ययः भवेत् इति निर्दिष्टं नास्ति। अतः अयं प्रत्ययः अनिर्दिष्टः अस्ति। तेन अनिर्दिष्टाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति इति नियमेन घप्रत्ययः अत्र स्वार्थे विधीयते। अर्थात् घप्रत्ययः यस्मात् प्रातिपदिकात् विधीयते तस्य प्रातिपदिकस्य अर्थे एव स भवति। तद्धिताः इत्यनुवर्तते। अतः अस्य सूत्रस्य अर्थः भवति छन्दसि नक्षत्रप्रातिपदिकात् परः तद्धितसंज्ञकः घः प्रत्ययः स्वार्थे भवति इति।

उदाहरणम्- नक्षत्रियः।

सूत्रार्थसमन्वयः - नक्षत्रप्रातिपदिकात् प्रकृतसूत्रेण घ-प्रत्यये नक्षत्र घ इति स्थितिः भवति। ततः यथासंख्यमनुदेशः समानाम् इति परिभाषया परिष्कृतेन आयनेयीनीयियः फढखछघां प्रत्ययादीनाम् इत्यनेन सूत्रेण घकारस्य स्थाने इय् इति आदेशे नक्षत्र इय् अ इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन सूत्रेण नक्षत्रशब्दस्य भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन सूत्रेण रकारोत्तराकारस्य लोपे संयोगे निष्पन्नस्य नक्षत्रिय-

शब्दस्वरूपस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमैकवचनविवक्षायां सुप्रत्यये नक्षत्रिय सु इति स्थिते अनुनासिकत्वेन पाणिनीयैः प्रतिज्ञातस्य सुप्रत्ययान्त्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन च तस्य इत्संज्ञकस्य उकारस्य लोपे नक्षत्रिय स् इति जाते समुदायस्य सुबन्तत्वात् सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन तस्य पदसंज्ञायां तदन्त्यस्य सकारस्य स्थाने ससजुषो रुः इत्यनेन रु- इत्यादेशे अनुबन्धलोपे च नक्षत्रिय र् इति जाते समुदायस्य अन्त्यस्य रेफस्य स्थाने खरवसानयोर्विसर्जनीयः इत्यनेन विसर्गादिशे सर्ववर्णसम्मेलने **नक्षत्रियः** इति रूपं सिध्यति।

११.९) सर्वदेवात्तातिल्॥ (४.४.१४२)

सूत्रार्थः- सर्वदेवप्रातिपदिकाभ्यां छन्दसि तातिल्-प्रत्ययः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- सर्वप्रातिपदिकात् देवप्रातिपदिकात् च तातिल्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- अस्मिन् सूत्रे द्वे पदे स्तः। सर्वदेवात् तातिल् इति सूत्रगतपदच्छेदः। सर्वदेवात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। सर्वश्च देवश्च इति सर्वदेवम् तस्मात् सर्वदेवात् इति समाहारद्वन्द्वसमासः। तातिल् इति प्रथमान्तं पदम्। ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम् अस्ति। तद्धिताः इत्यनुवर्तते। भवे छन्दसि इति सूत्रात् छन्दसि इति पदमनुवर्तते। अत्र कस्मिन् अर्थे तातिल्प्रत्ययः भवेत् इति निर्दिष्टं नास्ति। अतः अयं प्रत्ययः अनिर्दिष्टः अस्ति। तेन अनिर्दिष्टाः प्रत्ययाः स्वार्थे भवन्ति इति नियमेन तातिल्प्रत्ययः अत्र स्वार्थे विधीयते। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि सर्वप्रातिपदिकात् देवप्रातिपदिकात् च तद्धितसंज्ञकः तातिल्-प्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इति।

उदाहरणम्- सर्वतातिम्, देवतातिम्।

सूत्रार्थसमन्वयः -सर्वादिगणे पठितस्य सर्वादीनि सर्वनामानि इति सूत्रेण सर्वनामसंज्ञकस्य सर्व- शब्दस्य अर्थवदधातुरप्रत्ययः प्रातिपदिकम् इति सूत्रेण प्रातिपदिकसंज्ञायां ततः प्रकृतसूत्रेण स्वार्थे तातिल्-प्रत्यये सर्व तातिल् इति स्थिते तातिल्-प्रत्ययान्त्यस्य लकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण च तस्य लकारस्य लोपे सर्व ताति इति स्थिते संयोगे निष्पन्नस्य सर्वताति शब्दस्वरूपस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन तस्य प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण खले कपोतन्यायेन एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु द्वितीयैकवचनविवक्षायाम् अमि सर्वताति अम् इति स्थिते इकारस्य अकारस्य च स्थाने अमि पूर्वः इत्यनेन पूर्वरूपैकादेशे इकारे सर्ववर्णसम्मेलने **सर्वतातिम्** इति रूपम् सिद्धम्।

एवं **देवतातिम्** इत्यत्रापि पूर्ववत् प्रक्रिया बोध्या।

१९.१०) सप्तनोऽञ्छन्दसि॥ (४.१.६१)

सूत्रार्थः- सप्तनः प्रातिपदिकात् छन्दसि तदस्य परिमाणम् इत्यर्थे अञ् स्यात्।

सूत्रावतरणम्- छन्दसि सप्त परिमाणं वर्गः वा एषामिति विग्रहे सप्तनः प्रातिपदिकात् अञ्-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। सप्तनः अञ् छन्दसि इति सूत्रगतपदच्छेदः। सप्तनः इति पञ्चम्यन्तं पदम्। अञ् इति प्रथमान्तं पदम्। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम्। पञ्चद्दशतौ वर्गे च इत्यस्मात् सूत्रात् वर्गे इति प्रथमान्तं पदमनुवर्तते। तदस्य परिमाणम् इति सम्पूर्णं सूत्रमत्रानुवर्तते। ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम् अस्ति। तद्धिताः इत्यनुवर्तते। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि सप्तन्-प्रातिपदिकात् तदस्य परिमाणम् इत्यर्थे वर्गेऽर्थे च तद्धितसंज्ञकः अञ्-प्रत्ययः स्यादिति।

उदाहरणम्- साप्तानि।

सूत्रार्थसमन्वयः- छन्दसि सप्त परिमाणं वर्गो वा एषामिति विग्रहे सप्तन् इति प्रातिपदिकात् प्रकृतसूत्रेण अञ्-प्रत्यये सप्तन् अञ् इति स्थिते ञकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इत्यनेन तल्लोपे च कृते सप्तन् अ इति स्थिते अचोऽन्त्यादि टि इत्यनेन सप्तनः अन्भागस्य टिसंज्ञायां नस्तद्धिते इत्यनेन च टेः अन्-इत्यस्य लोपे सप्त् अ इति स्थिते तद्धितेष्वचामादेः इत्यनेन सूत्रेण आदेः अचः अकारस्य वृद्धौ आकारे साप्त् अ इति स्थिते संयोगे निष्पन्नस्य साप्त् अ इति शब्दस्वरूपस्य तद्धितान्तत्वात् कृत्तद्धितसमासाश्च इत्यनेन प्रातिपदिकसंज्ञायां ततश्च ङ्याप्प्रातिपदिकात्, प्रत्ययः, परश्च चेत्यधिकृत्य प्रवर्तमानेन स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति सूत्रेण एकविंशतिस्वादिप्रत्ययेषु प्राप्तेषु प्रथमाबहुवचनविवक्षायां जसि साप्त जस् इति स्थिते जश्-शसोः शिः इत्यनेन सम्पूर्णस्य जस्- प्रत्ययस्य स्थाने शि- इति आदेशे शि-प्रत्ययादेः शकारस्य लशक्वतद्धिते इति सूत्रेण इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण च तस्य शकारस्य लोपे साप्त इ इति स्थिते शि- इत्यस्य शि सर्वनामस्थानम् इत्यनेन सर्वनामस्थानसंज्ञायां नपुंसकस्य झलचः इत्यनेन सूत्रेण साप्त-शब्दस्य अन्त्यस्याकारस्य नुमागमे नुम्-इत्यस्य उकारस्य उपदेशेऽजनुनासिक इत् इति सूत्रेण इत्संज्ञयाम्, मकारस्य हलन्त्यम् इति सूत्रेण च इत्संज्ञायां तस्य लोपः इति सूत्रेण तयोः मकारोकारयोः लोपे साप्तन् इ इति स्थिते सर्वनामस्थाने चासम्बुद्धौ इत्यनेन नान्तस्य साप्तन्-शब्दस्य उपधायाः अकारस्य दीर्घे ततश्च सर्ववर्णसम्मेलने **साप्तानि** इति रूपं सिध्यति।

१९.११) संपरिपूर्वात् ख च॥ (५.१.६२)

सूत्रार्थः- संपरिपूर्वात् वत्सरान्तात् प्रातिपदिकात् छन्दसि अधीष्टादिष्वर्थेषु खः स्यात् छश्च।

सूत्रावतरणम्- संवत्सरेण निर्वृत्तः संवत्सरं व्याप्य अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा इति विग्रहे संवत्सरप्रातिपदिकात् ख-प्रत्ययविधानाय छ-प्रत्ययविधानाय च सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। अस्मिन् सूत्रे त्रीणि पदानि सन्ति। संपरिपूर्वात् इति पञ्चम्यन्तं पदम्। ख इति प्रथमान्तं पदम्। च इत्यव्ययपदम्। वत्सरान्ताच्छश्छन्दसि इति सूत्रात् वत्सरात् इति पञ्चम्यन्तं छन्दसि इति सप्तम्यन्तं चानुवर्तते। तमधीष्टो भृतो भूतो भावी इति सम्पूर्णं सूत्रमत्रानुवर्तते। ङ्याप्प्रातिपदिकात् इति सूत्रात् प्रातिपदिकात् इति पञ्चम्यन्तं पदम् अनुवर्तते। प्रत्ययः, परः इत्युभयम् अधिकृतम् अस्ति। सूत्रस्थचकारबलात् छ-प्रत्ययोऽपि अनेन विधीयते। ततश्च सूत्रार्थो भवति अधीष्टप्रभृत्यर्थेषु छन्दसि वत्सरान्तात् प्रातिपदिकात् खप्रत्ययो भवति छप्रत्ययश्च इति।

उदाहरणम्- संवत्सरीणः इति उदाहरणम्। संवत्सरेण निर्वृत्तः संवत्सरं व्याप्य अधीष्टो भृतो भूतो भावी वा इति विग्रहे प्रकृतसूत्रेण ख-प्रत्यये खस्य स्थाने ईन्-आदेशे संवत्सर ईन् अ इति स्थिते यचि भम् इत्यनेन भसंज्ञायां यस्येति च इत्यनेन अकारस्य लोपे संवत्सर् ईन् अ इति स्थिते नकारस्य अट्कुप्वाङ्नुम्व्यवायेऽपि इत्यनेन णकारे संयोगे निष्पन्नात् संवत्सरीणप्रातिपदिकात् सुविभक्तौ विभक्तिकार्ये **संवत्सरीणः** इति रूपम्।

११.१२) उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे॥ (५.१.११८)

सूत्रार्थः- धात्वर्थविशिष्टे साधने वर्तमानात्स्वार्थे वतिः स्यात्।

सूत्रावतरणम्- धात्वर्थक्रियाविशिष्टसाधने वर्तमानात् उपसर्गात् वति-प्रत्ययविधानाय सूत्रमिदं प्रणीतम्।

सूत्रव्याख्या- विधिसूत्रमिदम्। त्रिपदात्मकमिदं सूत्रम्। उपसर्गात् छन्दसि धात्वर्थे इति सूत्रगतपदच्छेदः। उपसर्गात् इति पञ्चम्यन्तं पदम् अतः तस्मादित्युत्तरस्य इति परिभाषया उत्तरस्य इति पदं लभ्यते। छन्दसि इति सप्तम्यन्तं पदम् अत्र वैषयिकसप्तमी। धात्वर्थे इति सप्तम्यन्तं पदम्। धात्वर्थः क्रिया। तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः इत्यस्मात् सूत्रात् वतिः इति पदमनुवर्तते। प्रातिपदिकात् प्रत्ययः परः चेति अधिकृतमस्ति। तद्धिताः इत्यनुवर्तते। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि विषये धात्वर्थे क्रियायाः अर्थविशिष्टसाधने उपसर्गात् परं तद्धितसंज्ञकः वतिप्रत्ययः स्यात् इति। अयम् प्रत्ययः स्वार्थिकः, यतो हि अत्र कस्मिन् अर्थे विधीयते इति निर्दिष्टम् नास्ति। अतः स्वार्थे एव वतिप्रत्ययो भवति। ततश्च सूत्रार्थो भवति छन्दसि विषये धात्वर्थक्रियाविशिष्टसाधने उपसर्गात् परं तद्धितसंज्ञकः वतिप्रत्ययः स्यात् स्वार्थे इति।

उदाहरणम्- यद् उद्वतो निवतः इत्युदाहरणम्।

सूत्रार्थसमन्वयः - धात्वर्थक्रियाविशिष्टसाधने प्रकृतसूत्रेण वर्तमानात् उत्-उपसर्गात् वतिप्रत्यये अनुबन्धलोपे उद्वत् इति स्थिते प्रातिपदिकात् ङस्-प्रत्ययेऽनुबन्धलोपे उद्वत् अस् इति स्थिते सकारस्य ससजुषो रुः इति रुत्वेऽनुबन्धलोपे उद्वतर् इति स्थिते अस्य सुबन्तसमुदायस्य सुप्तिङन्तं पदम् इत्यनेन पदसंज्ञासत्त्वात् पदान्त्यस्य रेफस्य खरवसानयोर्विसर्जनीयः इति विसर्गे **उद्वतः** इति रूपं सिध्यति।

पाठगतप्रश्नाः-२

१३. नक्षत्राद्धः इत्यस्मिन् सूत्रे नक्षत्रशब्दात् घः प्रत्ययः कस्मिन् अर्थे भवति।

१४. सर्वदेवात्तातिल् इत्यनेन तातिल्प्रत्ययः कस्मात् भवति।

१५. सप्तनोऽञ्छन्दसि इत्यनेन अञ्प्रत्ययः कस्मिन् अर्थे भवति।

१६. सप्तनोऽञ्छन्दसि इति सूत्रस्य पदच्छेदं दर्शयत।

१७. साप्तनि इत्यस्य विग्रहः कः।

१८. सम्पूर्वात् ख च इत्यस्मिन् सूत्रे चकारेण कस्य प्रत्ययस्य ग्रहणम्।

१९. उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इत्यनेन कः प्रत्ययः।

२०. उपसर्गाच्छन्दसि धात्वर्थे इति सूत्रस्य पदच्छेदं दर्शयत।

पाठसारः

अस्मिन् पाठे भवान् मत्वर्थे ये प्रत्ययाः भवन्ति तद्विषये ज्ञातवान् स्यात्। अत्र यत्-ञ-ख-यल्-घ-तातिल्-अञ्-वति इत्येतेषां प्रत्ययानां विषये आलोचना विद्यते। अत्र एतेषां प्रत्ययानां विधायकानि यानि सूत्राणि तान्यपि विशेषेण आलोचितानि। तत्तत्प्रत्ययैः यानि रूपाणि भवन्ति तेषां मध्ये प्रसिद्धानां प्रक्रिया अपि अत्र प्रदर्शिता अस्ति।

पाठान्तप्रश्नाः

१. नभस्यः इति रूपं ससूत्रं साधयत।

२. माधवः इति रूपं ससूत्रं साधयत।

३. ओजसीनम् इति रूपं ससूत्रं साधयत।

४. वेशोभग्यः इति रूपं ससूत्रं साधयत।

५. यशोभगीनः इति रूपं ससूत्रं साधयत।

६. सोमभर्हति यः इति सूत्रं व्याख्यात।

७. वसव्यः इति रूपं ससूत्रं साधयत।

८. नक्षत्राद्धः इति सूत्रं व्याख्यात।

९. साप्तानि इति रूपं ससूत्रं साधयत।

पाठगतप्रश्नानाम् उत्तराणि

उत्तरकूटः-१

१. मत्वर्थे।
२. मत्वर्थे मासतन्वोः ञः यत् प्रत्ययश्च भवति।
३. कृत्तद्धितसमासाश्च इति मधुशब्दस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्।
४. नभस्य शब्दस्य मेघयुक्तमास इत्यर्थः।
५. स्वौजसमौट्छष्टाभ्याम्भिस्ङेभ्याम्भ्यस्ङसिभ्याम्भ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सुप् इति अत्र सुप्प्रत्ययविधायकं सूत्रम्।
६. कृत्तद्धितसमासाश्च इति नभस्य इत्यस्य प्रातिपदिकसंज्ञाविधायकं सूत्रम्।
७. मधोर्ञ च इति सूत्रेण।
८. दिनम् इत्यर्थः।
९. वेशोयशआदेर्भगाद्यल् इति सूत्रम्।
१०. ख च इत्यनेन सूत्रेण खप्रत्ययः।
११. द्वितीयान्तात् सोमशब्दात्।
१२. चकारबलात् मयडर्थेऽपि यत्-प्रत्ययः सिध्यति।

उत्तरकूटः-२

१३. स्वार्थे।
१४. सर्वप्रातिपदिकात् देवप्रातिपदिकात् च।
१५. परिमाणम् इत्यर्थे
१६. सप्तनोऽञ्छन्दसि इत्यस्य सप्तनः अञ् छन्दसि इति सूत्रगतपदच्छेदः
१७. साप्तनि इत्यस्य छन्दसि सप्त परिमाणं वर्ग वा एषामिति विग्रहः।
१८. छप्रत्ययस्य ग्रहणम्।
१९. वतिप्रत्ययः।
२०. उपसर्गात् छन्दसि धात्वर्थे इति सूत्रगतपदच्छेदः

इति नवदशः पाठः